

Azərbaycanın Lev Tolstoyu: Məmməd Səid Ordubadi

Səbinə İbrahimli

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu, doktorant

E-mail: sabinaibrahimli001@gmail.com

Annotasiya. Rus bədii ədəbiyyatının misilsiz nümayəndəsi Lev Nikolayeviç Tolstoyun yaradıcılığı da təkcə rus xalqına deyil, bütün dünyaya məxsusdur. Çünki mütəfəkkir əsərlərini qələmə alarkən təkcə rus xalqını deyil, bütün bəşəriyyəti düşünmüş, əsərlərini bəşəri ideyalar üzərində səciyyələndirmiş, rus xalqının simasında insan obrazları yaratmışdır. L.N.Tolstoy bu səbəbdən də yalnız rus xalqının deyil, bütün bəşəriyyətin sə-nətkarı olmuş, istər Avropa, istərsə də dünya klassiklərinin – Cek Londonun, Heminqueyin, Drayzerin, Şeksprin, Konan Doylun, Viktor Hüqonun, Balzakin, Aleksandr Dümanın, İ.V.Hötenin və s. dühaların sırasında özünəməxsus yer tutmuşdur.

Məmməd Səid Ordubadi də tarixi roman yazanların sırasında önəmli yer tutmaqdadır və onun roman yaradıcılığında Tolstoy məktəbindən qidalandığı açıq-aşkar hiss edilir. Lakin onun Tolstoyla fərqi odur ki, Tolstoy çərçivə altında deyil, sərbəst şəkildə yazıb-yaratmış, mütərəqqi ideyalarını, ali məqsədlərini işıqlı dühasına rəğmən təxəyyülünün istəyi ilə qələmə almışdır. Lakin M.S.Ordubadi sosializm ideologiyasının buxovları altında yazıb-yaratmış, bəzən özü istəmədən tarixi təhrif etməyə məcbur qalmış, ruhunun tələbi ilə yaratmaq istədiyinin bəzən üstündən xətt çəkməli olmuş, yalnız totalitar rejimin tələbləri ilə qələm sındırmışdır. Bütün bunlara baxmayaraq, Ordubadi SSRİ deyilən məmləkətin əksər bölgələrində məşhurlaşmış, əsərləri rus, Ukrayna, gürcü, özbək və başqa dillərə tərcümə olunmuş, sevilmişdir.

Ədibin “Qanlı sənələr” tarixi-etnoqrafik əsərinə nəzər yetirsək, əsər 1908-ci ildə qələmə alındığı üçün orada bir çox tarixi gerçəklər əksini tapmış, 1905-1906-cı illərdə erməni daşnaklarının xalqımıza qarşı apardığı qətliamlar ətrafı şəkildə göstərilmişdir.

Açar sözlər: Tolstoy, Ordubadi, roman, yaradıcılıq, tarix, xalq, vətən

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 05.06.2025; qəbul edilib – 20.06.2025

Azerbaijan's Lev Tolstoy: Mammad Said Ordubadi

Sabina Ibrahimli

Doctor of Philosophy in Philology

Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS, Doctoral Student

E-mail: sabinaibrahimli001@gmail.com

Abstract. The Azerbaijani people are a tolerant nation and cherish love for the entire world. The creative works of Lev Nikolayevich Tolstoy, the unparalleled figure of Russian literature, belong not only to the Russian people but to the entire world. This is because the thinker, while penning his works, considered not just the Russian people but all of humanity, shaping his creations around universal ideas and depicting human characters through the lens of the Russian populace. Thus, L.N.Tolstoy became an artist not solely of the Russian people but of all humanity, securing his place among European and world literary classics-such as Jack London, Hemingway, Dreiser, Shakespeare, Conan Doyle, Victor Hugo, Balzac, Alexander Dumas, I.V. Goethe, and others.

Mammad Said Ordubadi also holds a significant place among historical novelists, and the influence of the Tolstoy school in his works is distinctly evident. However, the difference between him and Tolstoy lies in

the fact that Tolstoy wrote freely, unrestricted by any frameworks, expressing his progressive ideas and lofty goals through the unrestrained flow of his imagination. In contrast, M.S. Ordubadi wrote under the constraints of socialist ideology, sometimes compelled to distort history against his will, or to strike out parts of his work that he yearned to create. His pen often succumbed to the demands of a totalitarian regime. One might speculate that if M.S. Ordubadi had been able to freely and independently express his thoughts and feelings, he, like Tolstoy, could have become one of the world's most renowned writers. Nevertheless, despite these limitations, Ordubadi gained fame across many regions of the USSR, and his works were translated into Russian, Ukrainian, Georgian, Uzbek, and other languages, earning widespread acclaim.

Despite all of this, if we examine the author's historical-ethnographic work *Qanlı Sənələr (The Bloody Years)*, we see that since it was written in 1908, it reflects many historical truths, vividly detailing the massacres carried out by Armenian Dashnaks against our people in 1905-1906.

Keywords: Tolstoy, Ordubadi, novel, creativity, history, people, homeland

Article history: received – 05.06.2025; accepted – 20.06.2025

Giriş / Introduction

Lev Nikolayeviç Tolstoyun hekayələri ilk dəfə 1882-ci ildə Azərbaycan dilinə tərcümə edilib, “Kaspi”, “İttifaq”, “Səda”, “Təzə həyat” qəzetlərində hekayələrindən parçalar dərc olunub.

Məlumdur ki, Bakı milyonçusu Seyid Mirbabayevin maddi yardımı ilə fəaliyyətə başlayan Qori Müəllimlər Seminariyasının müsəlman uşaqlarına aid şöbəsində müəllimlik edən Aleksey Osipoviç Çernyayev (1840-1894) və seminariyanın ilk məzunlarından biri Səfərəli Vəlibəyli (1861-1902) tərəfindən “Vətən dili” dərsliyi tərtib olunmuşdur. Belə ki, bu dərsliyə Tolstoyun çox sayda hekayəsi salınmışdır. Hekayələr o dövrün qabaqcıl ziyalıları tərəfindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilmişdir.

Bu dərslikdən əlavə, “Uşaq bağçası”, “Bəsirətül-ətfal”, “Xəzanül-ətfal” dərsliklərinə də

Tolstoydan 25-dən artıq hekayə edilmişdir. Bundan başqa, Ə.N.Tiflisinin “Nəsihətül-ətfal”, Əliabbas Müznibin “Qiraət”, A.İsrafilbəyovun “Ağıllı qız”, “Pişik balası” kitablarında Tolstoyun hekayələri, Q.R.Mirzəzadənin Tolstoydan etdiyi “Barmaq boylu uşaq”, “Bir-birinizə məhəbbət ediniz”, “Qırmızı papaq” hekayələri dərslikləri bəzəməklə yanaşı, kiçikyaşlı uşaqların istifadəsinə verilmişdir.

Professor, filologiya elmləri doktoru Vüqar Əhmədin 1992-ci ildə nəşr edilən “Rus uşaq ədəbiyyatı və Azərbaycan” monoqrafiyasında Əli Fəhminin, Zivər xanım Tağızadənin, Mahmud Hənifənin, Məhəmməd bəy Əmirbəyovun Tolstoydan etdikləri tərcümələrin “Məktəb” jurnalında dərc edilməsi barədə məlumat verilir.

Əsas hissə / Main Part

L.N.Tolstoy yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Azərbaycan ədəbi mühitində inanılmaz dərəcədə sevgi və nüfuz qazanmışdır: “XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərindəki ictimai-ədəbi mühitdə filosof və ədib Tolstoya maraq Azərbaycan həyatında da çox güclü əks-səda doğurmuşdu. Xüsusilə Tolstoyun “ikiliyi” onu hamı üçün doğmalaşdırmışdı. Mətləb, məram, hətta dilin sadəliyi və aydınlığı da öz yerində qalırdı. Daha doğrusu, mühafizəkarlar nəsihətçi, əxlaq müdafiəçisi Tolstoya məftun olmuş, tərəqqipərvərlər isə “təkcə rus həyatının misilsiz mənzərələrini deyil, habelə dünya ədəbiyyatının ən

gözəl əsərlərini vermiş olan dahi bir sənətkarı seçmişdilər. Tolstoy isə mütərcimlərin diqqətini hamıdan çox cəlb etmişdi” [2, s.25].

Sultan Məcid Qənizadə 1894-cü ildə ilk dəfə Azərbaycanda Azərbaycan dilli məktəb açmış və Azərbaycan dilində iki dərslik hazırlamışdı. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi Məmməd Əmin Rəsulzadə vaxtilə bu məktəbdə təhsil almışdı. S.M.Qənizadə L.N.Tolstoyun “Birinci araçqəkən” komediyasını dilimizə tərcümə edərək həmin məktəbin şagirdlərinin ifasında tamaşaya qoymuşdu. Bir ildən sonra isə, yəni 1895-ci ildə Hacı Zeyna-

labdin Tağıyevin inşa etdirdiyi “Tağıyev teatrı”nda L.N.Tolstoyun “Zülmətin hakimiyyəti” dramı tamaşaya qoyulmuş və heyrətamiz bir uğur qazanmışdı.

Bundan əlavə, Rəşid bəy Əfəndiyevlə Abbas Səhhət yeni üsullu məktəblər üçün dünyəvi dərslilər hazırlayarkən L.N.Tolstoyun hazırladığı “Əlifba” kitabının qrammatik qaydalarla oxu prinsipini əsas götürərək Azərbaycan dilində nəfis bir əlifba yaratmışdılar.

1906-cı ildə Hacığa Abbasov “Allah gec eləyər, güc eləyər” hekayəsini dilimizə çevirib və həmin ildə S.M.Qənizadə ilə birlikdə L.N.Tolstoyun yaşadığı Yasnaya Polyanaya gələrək kitabı sənətkara hədiyyə etmişdilər. Tolstoy buna qarşılıq olaraq “Hərb və Sülh”ün dördcildliyini onlara bağışlamışdı.

Onu da qeyd edək ki, İslam dininə çox önəm verən mütəfəkkir insanın xoşbəxtliyini Allahın qoyduğu qadağalara əməl etməsində, şeytani vəsvəşələrdən uzaq, şəhvətli həyatdan qaçmaqda, iffətli həyat sürməkdə görürdü: *“Tolstoy üçün ailə, sevgi və evlilik problemlərinin həlli ilk növbədə, dünyanın dini-mənəvi baxımdan dərk olunmasındadır. L.N.Tolstoy öz növbəsində xilas insanın ilahi başlanğıcının möhkəmləndirilməsində görür. O, düşünür ki, insan şəhvəni ehtiraslar arxasınca getməlidir”* [1].

Bununla yanaşı, L.N.Tolstoyun yaxın qohumu, azərbaycanlıya ərə getmiş bir rus qadın Tolstoya yazdığı məktubda oğlanlarının İslam dinini qəbul etməsini istədiklərini və bu barədə onun fikrini bildirməsini xahiş edirdi. L.N.Tolstoy isə 1909-cu il 15 martda yazdığı cavab məktubunda bu fikri bildirmişdi: *“Что касается да самого предпочтения магаметанства православия и в особенности по тем благодарным мотивам, которыми выставляют наши сыновья я могу только всей душой сочувствовать такому переходу. Как ни странно это сказать, для меня, ставящего выше всего христианские и христианские учение и его истинном смысле, для меня не может быть никакого сомнения в том что магометанство по своим внешним формам стоит несравненно выше церковского православия. Так что, если человеку поставлена только два выбора: держаться церковного православия или магометанства, то для разумного*

человека не может быть сомнения в выборе, и всякий предпочтет магометанства с признанием одного догмата, единного Бога и Его пророка, место того сложного и непонятного богословия – Троицы, искупления, таинств, богородицы, святых и их изображений и сложных богослужений” [12, s.5].

“Provaslavlıqdan müsəlmanlığa üstünlük verilməsi barədə deyə bilərəm ki, mən buna bütünü qəlbimlə rəğbət bəsləyirəm. Təəccüblü olsa da, xristianlığın həqiqi iddialarını üstün tutaraq, mənim heç bir şübhəm yoxdur ki, müsəlmanlıq özünün xarici formalarına görə provaslavlıqdan müqayisə olunmaz dərəcədə yüksəkdir. Odur ki, əgər insanın qarşısında iki seçim – kilsə provaslavlığı və müsəlmanlıq durursa, onda ağıllı adam tərəddüd etmədən müsəlmanlığı qəbul edər. Çünki ilahiyyatda mürəkkəb və anlaşılmaz Üçlük, müqəddəslərin şəkilləri, sirlər və mürəkkəb ibadətlər əvəzinə, müsəlmanlıq Tək Allahlığı və Onun Peyğəmbərini tanımağı təklif edir” (tərcümə - S.İ).

Azərbaycanın qabaqcıl ziyalılarının, o cümlədən aktyor heyətinin Lev Nikolayeviç Tolstoya bağlılığının bir göstəricisi də budur ki, dahi mütəfəkkirin “Zülmətin hakimiyyəti” əsəri 1895-ci il dekabrın 12-də Bakıda Hacı Zeynalabdin Tağıyevin teatrında tamaşaya qoyulmuşdu. Milli səhnəmizin fədailəri bu möhtəşəm tamaşadan sonra Lev Tolstoyun “Canlı meyit”, “Maarifçilik meyvələri”, “Qaranlığın gücü” əsərlərini ayrı-ayrı zamanlarda Tağıyev teatrında tamaşaya qoymuşlar.

Akademik İsa Həbibbəyli M.S.Ordubadını Azərbaycan ədəbiyyatının Tolstoyu adlandırır. Çünki Lev Nikolayeviç Tolstoy rus xalqı üçün hansı işi görmüşdüsə, M.S.Ordubadi də Azərbaycan xalqı üçün həmin işi görmüşdür. Ədib, istər bədi, istər avtobiografik, istər tarixi-etnoqrafik, istərsə də dövrü-mətbuatda çıxan məqalə və felyetonlarında Azərbaycan məişətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini əks etdirmişdir. Bununla yanaşı, Azərbaycan xalqının bütün ağrı-acılarını, sevincini, kədərini, hansı təzyiqlərə, işgəncələrə, qətlamlara məruz qaldığını ətraflı şəkildə ümumiləşdirərək təqdim etmişdir.

Həmisi məlumdur ki, M.S.Ordubadi Azərbaycanda roman janrının yaradıcısıdır. Ədib rus

və dünya klassiklərinin əsərlərini kifayət qədər mütaliə etmiş, roman janrının tarixi, məişət, macəra, fəlsəfi, fantastik və s. növlərinə dərinləndən bələd olmuşdur. M.S.Ordubadi əsasən tarixi romanlar yaratmışdır. “Dumanlı Təbriz”, “Qılinc və qələm”, “Gizli Bakı”, “Döyüşən şəhər”, “Dünya dəyişir” və digər əsərlərində tarixi şəxsiyyətləri, onların həyat və fəaliyyətlərini, eyni zamanda dövrün ictimai-siyasi hadisələrinin ümumi mənzərəsini təsvir etmişdir. Onun romanları tarixi-etnoqrafik salnamələri xatırladır. Əksər romanları sovetlər dövründə, yəni totalitar rejimin təzyiqi altında yazılmış olsa da, bu əsərlər oxucuya bəzi tarixi həqiqətləri sovet dövründə yazılmış tarix kitablarından daha dəqiq şəkildə çatdırmışdır. Bu, əlbəttə ki, ədibin peşəkarlığından və fitri istedadından irəli gəlir.

Onu Azərbaycanın Tolstoyu adlandırılan görkəmli akademik İsa Həbibbəyli yazır: *“Böyük Lev Tolstoy rus ədəbiyyatının tarixində malik olduğu səviyyə etibarilə hansı yeri tutursa, Məmməd Səid Ordubadi də Azərbaycan ədəbiyyatında həmin mövqeyə sahibdir. Məmməd Səid Ordubadinin məşhur tarixi romanları, xüsusən, “Dumanlı Təbriz”, “Qılinc və qələm”, özünün monumentallığına, əzəmətinə görə, epoxanın eposunu yaratmaq xüsusiyyətlərinə görə Lev Tolstoyun “Hərb və sülh” romanı ilə müqayisə oluna bilər. Fikrimizcə, bu məqamda şərtlik mənası ifadə edən “müqayisə oluna bilər” ifadəsini işlətmək yerinə düşür. Doğrudur, ayrı-ayrılıqda “Dumanlı Təbriz” romanı ilə, yaxud da “Qılinc və qələm”lə Lev Tolstoyun “Hərb və sülh” romanı yanaşı qoyulduqda, Tolstoyun əsəri daha üstün görünür. Bütün reallıqlarla bərabər, bu həm də ona görədir ki, bizlərin təsəvvürlərində gerçək bir Lev Tolstoy ucalığı, əlçatmazlığı mövcuddur. Məmməd Səid Ordubadi özü də hələ 1908-ci ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında çap etdirdiyi bir məqaləsində etiraf etmişdi ki, “...yer üzündə indiyədək heç bir kəs yazıçılıqda qraf Tolstoy kimi hörmət və şöhrət qazanmayıb”. Həmin möhtəşəmliyi ilk növbədə ədəbiyyat sahəsindəki qeyri-adi böyük xidmətləri ilə Lev Tolstoy özü, parlaq və ölməz əsərləri ilə qazanmışdır” [3].*

L.N.Tolstoyun XIX əsrin əvvəllərində baş verən rus-fransız müharibələrinə həsr etdiyi “Hərb və sülh” romanı rus xalqının əyilməzliyini, rus torpaqları uğrunda hər an canını vermə-

yə hazır olduğunu, yüksək əxlaqını dramatik epizodlarla nümayiş etdirən, eyni zamanda, tarixi gerçəklərə istinadən qələmə alınan, məna içində məna kəsb edən, dil və üslub cəhətdən olduqca zəngin, XIX əsr dünya ədəbiyyatının ən yüksək zirvəsini fəth edən bir əsərdir. Əsərdə müharibələr Yekaterinanın nəvəsi I Aleksandrın hakimiyyətə gəlməsindən dörd il sonra, yəni 1905-ci ildən başlanır. Bu vaxt I Aleksandrın 24 yaşı var idi, yəni dövləti idarə etmək üçün hələ çox gənc idi. Lakin onun anası Mariya Fyodorovna oğlunun hakimiyyəti əldən verməməsi üçün mübarizə aparən polad iradəli, qətiyyətli bir qadın idi. Belə ki, L.N.Tolstoy Mariya Fyodorovnanın simasında kübar bir rus qadının xarakterini dolğun və düzgün cizgilərlə göstərmişdi.

Məmməd Səid Ordubadinin “Dumanlı Təbriz” romanı da XX əsrin əvvəllərində baş verən milli-azadlıq hərəkatına, Məşrutə hərəkatına həsr olunan, Təbrizdə ağalığa edən şər qüvvələrə qarşı cihad qalxan qəhrəmanların ölümünə gözüne dik baxıb xalqı azad etməkdən ötrü son nəfəsinədək döyüşməsinə, dönməzliyinə həsr olunmuş bədii cəhətdən zəngin, dil və üslub cəhətdən sadə və əlvan, mövzu cəhətdən dolğun, kompozisiya cəhətdən qüsursuz bir əsərdir.

“Dumanlı Təbriz” romanında Məşrutə hərəkatının rəhbərləri Sərdari-milli Səttar xan, Bağır xan, Əmir Neşmət Nisari, Hacı Əli Davafürüş, Tütüncüoğlu, Cavad ağadır. Lakin M.S.Ordubadi əsərdə kişi qəhrəmanlar yaratmaqla kifayətlənməmiş, qətiyyətli, əzmkar, kişilərlə çiyin-çiyinə milli-azadlıq rejiminə qarşı mübarizə aparən Mahru xanım, Nabat, Təhminə, Zeynəb və s. kimi güclü qadın obrazları da yaratmışdır. Ədib bu əsərdə eyni zamanda iki mindən yuxarı yaşı olan Azərbaycan şəhəri Təbriz şəhərinin özəlliyini, gözəlliyini təsvir etmiş, füsunkar portretini cızmış, daxili həyatını bütünlüklə ehtiva edən zəngin epizodlar qələmə almışdır.

Məmməd Səid Ordubadi “Dumanlı Təbriz” əsəri ilə Azərbaycanda tarixi roman janrının ilk gözəl nümunəsini yaratmışdır. XX əsrin ilk inqilablar dövrünün mənzərəsini müəllif məhz bu əsərində canlandırmışdır. Ümumiyyətlə, Şərq həyatı haqqında ilk həqiqi və dolğun təəssürat, bədii, əfsanəvi dona bürünmüş zəngin, hərtərəfli məlumat bu əsərdə verilmişdir. *“M.S.Ordubadinin Cənubi Azərbaycandakı inqilabı təsvir*

edən “Dumanlı Təbriz” romanı Səttar xan və Bağır xanın qəhrəmanlığından, eyni zamanda, Cənubi Azərbaycan inqilabçılarının öz ölkələrini İran mürtəceləri və xarici imperialistlərinin zülmündən qurtarmaq üçün apardıqları mübarizədən bəhs edir. Əsərin əsas mövzusu Məşrutə hərəkatıdır” [6].

“Məşrutə hərəkatı XX əsrdə baş vermiş azadlıq və demokratik inqilablar üçün ilk cığır açmışdı. Bu mənada Məşrutə hərəkatını Yaxın və Orta Şərq ölkələrində keçən yüzillikdəki milli azadlıq və demokratik hərəkatların “pioneri” adlandırmaq olar. 1905-1911-ci illərdə baş vermiş Məşrutə hərəkatının məqsəd və məramı yolunda canlarını qurban verənlərin sayı çoxdur. Əslində bu hərəkata pak vicdanla qoşulanlar, onu uğurlu qələbəyə çatdırmaq istəyənlərin hamısı qəhrəmandır, tariximizdə və yaddaşımızda həmişəyaşar insanlardır” [5].

Məmməd Səid Ordubadinin bu cür möhtəşəm bir əsəri qüsursuz olaraq meydana gətirməsinin bir səbəbi də odur ki, ədib romanı yazmamışdan əvvəl arxivlərə girmiş, Təbrizin XIX əsrin axırındakı, XX əsrin əvvəllərindəki tarixini dəqiqliklə öyrənmiş, istər fars dilində, istər türk dilində yazılan məktubları, risalələri oxumuş və ümumi nəticəyə gələrək tarixi materiallara istinadən “Dumanlı Təbriz”i qələmə almışdır. Məsələ burasındadır ki, L.N.Tolstoy da “Hərb və sülh” romanını yazmamışdan əvvəl həmin dövrün tarixi ilə yaxından tanış olmuş, istər Napoleon, istərsə də romandakı başqa surətlər haqqındakı məktubları, tarixi materialları oxumuş, 160 nəfər tarixi şəxsiyyətin obrazlarını romana salmışdır.

M.S.Ordubadi xalqın məişətini, milli-mənəvi dəyərlərini romanda əks etdirmişdir. L.N.Tolstoy da “Hərb və sülh” romanında rus xalqının məişətini, adət-ənənələrini, eyni zamanda, rus kübar cəmiyyətinin həyatını dolğun səhnələrlə, mənzərələrlə nümayiş etdirmişdir. “Hərb və sülh”lə “Dumanlı Təbriz”in bənzərliyini əks etdirən cəhətlərdən biri də “Hərb və sülh”dəki “Borodino döyüşü”dür. Belə ki, burada rus döyüşçüləri 400 minlik yaxşı təlim görmüş, ən müasir silahlarla silahlanmış Fransız ordusu ilə üz-üzə gəlir. Lakin cəsur rus əsgərləri özlərindən qat-qat çox olan fransız döyüşçülərindən qorxmadan mübarizə apararaq nəticədə qalib gəlirlər. Bu döyüş zamanı əsərin qəhrəmanla-

rından Anatoli Kuragir və Andrey Bolkonski mürmi partlayışından həlak olurlar.

M.S.Ordubadi də L.N.Tolstoy kimi milli-azadlıq hərəkatının liderləri Səttar xanla Bağır xanın rəşadətini, şücaətini özünəməxsus şəkildə, epik-təhkiyə üsulu ilə, oxucuda belə döyüş əhval-ruhiyyəsi yaradan səhnələrlə təsvir edir: “Səttar xan atlandı. Bombaçılar da 20 dəqiqə əvvəl cəbhəyə getmişdilər. Biz də getdik. Müharibə Xiyaban məhəlləsindən başlayıb Əmraxiz məhəlləsinə qədər 7 kilometrlik bir məsafədə gedirdi. Bir-birinin qarşısında qurulmuş bütün səngərlərdən atəş açılırdı.

Düşmən bütün gücünü Bağır xan qüvvələrinin yerləşdiyi Xiyaban cəbhəsinə toplamışdı. Gün batanda Eynüddövlənin topları Xiyabanın hər tərəfini döyməyə başlamışdı. Bağır xanın keçidlərdə topları da cavab verirdi.

Şatranlı atlıları dar keçidlərdə səngərləri ala bilmədiklərə. 25 nəfər tələfat, bir çox yaralı verdikdən sonra çəkilməyə məcbur oldular.

Xiyaban müharibəsi davam etdiyi zaman İstanbul darvazası tərəfindən ağır top atışmaları eşidilirdi. Əmraxiz mühitini qalın barıt tüstüsü bürümüşdü. Mən ancaq bu gün Səttar xanın möhkəm, şaşırmaq və arslan ürəkli bir zat olduğunu gördüm. Səttar xan atlı olaraq 7 kilometr məsafədə düşən hərbi cəbhəni bir kərə deyil, dəfələrlə gözdən keçirir, əmrlər verirdi.

Biz hələ Xiyaban cəbhəsində məşğul ikən İstanbul darvazası cəbhəsində Eynüddövlə ordusunun az bir tələfatdan sonra çəkilməyə məcbur olduğunu eşitdik” [8, s.434-435].

Ədib dörd kitabdan ibarət “Dumanlı Təbriz” roman-epopeyasını 1927-ci ildə yazmağa başlamış, 1933-cü ildə bitirmişdir. Əsər əsasən özündə tarixi hadisələri əks etdirir. Burada Məşrutə hərəkatının təşkilatçıları Səttar xanla Bağır xanın igidliyinə, qəhrəmanlığına, vətənsəvərliyinə xüsusi önəm verilmişdir. Romanda 1906-1911-ci illər İran İnkılabı əsas mövzu kimi götürülsə də, M.S.Ordubadi İranda 1917-ci ilə qədər cərəyan edən təlatümlü hadisələri də bədii sözün qüdrətilə, zəngin və sadə şəkildə qələmə almışdır.

Məlum olduğu kimi, M.S.Ordubadinin klassik şairlər, ədəbiyyatımız, musiqimiz, hikmətli sözlər haqqında çox sayda elmi-publisistik məqalələri mövcuddur. Məsələn, ədib Mövlənə Füzuliyə böyük ehtiram bəslədiyi üçün onun

yaradıcılığını bir sıra məqalələrdə təhlil etmiş və onun əsərlərinin ictimai-siyasi mahiyyət dəşdiğini vurğulamışdır. M.S.Ordubadi dahi Füzulini təkcə eşq, məhəbbət şairi kimi deyil, yaşadığı əsrin müsəlman Şərfinin tarixinin səlnaməçisi kimi təhlil və tədqiq etmişdir. 1925-ci ilin 17 mayında “Kommunist” qəzetində dərc etdirdiyi “Füzuli” məqaləsində Füzulinin əsərlərinin Homerin, Firdovsinin, Tolstoyun əsərləri kimi yaşadığı əsrin bir tarixi adlandırmışdır: *“Zaman və şərait dəyişdikcə yeni ədəbiyyat quruluşu ilə əski ədəbiyyatın təhlil üsulları da dəyişməlidir.*

İndiyə qədər müəyyən bir sənətin amalına xidmət edən ədəbiyyatı təhlil edərkən şairin mühit və məfkurəvi cəhətlərini, sinfi duyğularını deyil, yalnız onun şeirindəki səlistlik və məktəbi-ədəbiyyəti haqqında danışılırdı.

Odur ki, şairlərin müsabiqə və müşavirələrlə uğraşdığı səthi təhlillərdə bulunduğumuzdan bu günə qədər Füzuli gibi bir sinfi şairini tanıya bilməmişik.

İndi isə biri digərinin dalınca zühur edən inqilab şairlərinin sənətini, məktəbi-ədəbiyyəsini yaqın etməklə bərabər, onun varlığını, canlı ruhunu təşkil etmiş və şeirlərdə gizlənmiş mühit və cəmiyyət düşüncələrini, sinfi duyğuları axtarmağımız bizdən tələb olunur.

Füzuli əsərləri Homer, Tolstoy, Firdosi əsərləri kimi yaşadığı əsrin bir tarixi deməkdir. Homerin əsəri Troya müharibəsinin yekunlarında nə qədər xidmət etmişsə, Firdosi İran hərbi dastanlarını toplamaqda nə kimi məharət göstərmişsə, Tolstoy “Sülh və müharibə” əsərində Napoleon və Krim müharibələrini nə surətlə təsvir etmişsə, Füzuli də Şərq dərəbəylərinin 48 illik müharibəsindən nümunələr göstərmiş və onları tənqid etmişdir” [7].

Məmməd Səid Ordubadinin bu məqaləsinə rəğmən deyə bilərik ki, ədib dahi Füzulini təkcə şeiriyyətdə özünə ustad olaraq seçməmiş, onun ictimai-siyasi görüşlərini əks etdirən, eyni zamanda, yaşadığı dövrün tarixini ehtiva edən əsərlərindən də bəhrələnərək bədii nəsr yaradıcılığını gücləndirmişdir. Təbii ki, L.N.Tolstoyun “Hərb və sülh” romanının bilavasitə tarixi hadisələrlə bağlılığı da ədibə öz təsirini göstərmiş, bu səbəbdən də istər “Dumanlı Təbriz”, istərsə də “Döyüşən şəhər”, “Gizli Bakı”, “Qılınc

və qələm” kimi tarixi əks etdirən qüdrətli əsərlər meydana gətirmişdir.

Bunu da xatırlamaq yerinə düşər ki, M.S.Ordubadi hələ 1908-ci ildə erməni daşnaklarının törətdiyi qətliaları bədii-sənədli şəkildə qələmə almış və burda da birinci şəxsin dilindən hadisələri təhkiyə yolu ilə nəql etmişdir.

Qafqaz ərazisində erməni-müsəlman qarşıdurmalarını, onların gətirdiyi bəlaları, təlatümləri, ziddiyyətləri, bir sözlə dövrün ictimai-siyasi hadisələrini mütəşəkkil şəkildə əks etdirən Məmməd Səid Ordubadi əsəri nədən ötrü qələmə aldığı bu şəkildə vurğulayır: *“Bunu da bütün Qafqaz millətləri bilməlidir: mənəm bu əsəri yazmaqda məqsədim millətmizi məsuliyyətdən qurtarmaq, insanpərvər kimi tanıtmaq, həmçinin erməni qonşuları məsul tutmaq, vəhşi və insaniyyətdən uzaq bir varlıq kimi nişan verməkdə deyil. Bəs nədir? Mənəm məqsədim müsəlman və ermənilərin iki il ərzində törətdikləri səhv və xətalərini söyləməkdir. Bəlkə onların və bizim bu xətalardan ötrü təəssüfə layiq bir halda gələcək qarşısında xəcalət çəkəcəyimizi deyib durmaqdır. Burasını da oxucular düşünməlidir ki, mənəm ümdə məqsədim müsəlmanların elmsizlik və anlamamazlıq səbəbindən bu bəlalara düşdüyünü deyib, ermənilərin də bir para yazıçıların xam xəyallara qurban olduqlarını onlara bildirməkdir” [10, s.7].*

Lev Nikolayeviç Tolstoyun “Hərb və sülh” romanında fransız əsgərlərinin vəhşiliyi təsvir olunur. Məmməd Səid Ordubadi isə “Qanlı sənələr”də erməni daşnakların insanlığa sığmayan vəhşi üsullarla insanlarımızı qarşı qətlialm törətdiyini bəyan edir: *“Ordubadi bu romanı o zaman çapa verilmədiyinə görə ilk dəfə “Qanlı Sənələr” adı ilə Ankarada nəşr etdirməli olur. Məhz romanda və Ordubad ziyalılarının yazdıqları kitablarda da Ordubadi molla aliliyinə qiymət verərkən qeyd edirdi ki, şəhərin ən ali mollası “Quranı Kərim”i götürərək 30 körpənin öldürülməməsi və soyqırımın qarşısını almaq məqsədi ilə ermənilərin qabağını kəsir. Vəhşiliklərlə körpələrin başını kəsir, mollaı öldürür və daha sonra isə “Quran”ımızı yandırır” [11].*

M.S.Ordubadinin məşhur romanlarından biri də “Qılınc və qələm”dir. Bu roman Azərbaycanın dahi şairi Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövrdən, həmin dövrdə baş verən ziddiyyətli

hadisələrdən, Abbasilər sülaləsinin azgınlığından, Səlcuq xanədanının süqut etməsindən, Şirvan şahı Əbdülmüzzəffərin Azərbaycanda farslaşdırma siyasəti aparmasından, Nizami Gəncəvinin həyat və fəaliyyətindən, eyni zamanda, xalqın məişətindən və həyatından bəhs edir. M.S.Ordubadi əsərdə Azərbaycan xalqının tarix boyu istiqlalı, istiqbalı və azadlığı uğrunda mübarizə aparmasını qürur hissilə vurğulayır. Burada xalqın qəhrəman oğlu Fəxrəddinin başçılığı ilə vətəni düşmən tapdağından xilas etməyə qalxan igidlərin zəfər ardınca zəfər qazanması, həmçinin xain, satqın Hüsəməddinin Fəxrəddin tərəfindən bir anın içində kəməndə salınması zəngin boyalarla təsvir olunur: “*Hüsəməddinin atı vuruşan dəstələrin arasından qızmış şir kimi çıxdı. Onun gözləri qarşısını görmürdü. O ancaq öz qəlbindəkiləri görürdü. Onun qəlbində Qətibənin dodaqları danışır və ondan Fəxrəddinin başını tələb edirdi. Bunun üçün Fəxrəddin kimi şöhrətli bir pəhləvanın qarşısına çıxmaq o qədər də çətin deyildi. O, daima qəlbində Qətibənin səsinə dinləyirdi. Çünki o səs Hüsəməddini xoşbəxt bir həyata doğru cəlb edirdi. O, dördminlik bir ordunu itirdiyini və özünün məğlublar cərgəsində durduğunu nəzərə almayaraq atını bir qalib pəhləvan kimi irəli sürürdü. Nəhayət, o, Fəxrəddin olan yerə yaxınlaşanda Fəxrəddini gördü, atının cilovunu çəkdi. Bir ne-*

çə dəqiqə onlar bir-birinə diqqətlə baxdılar. Nəhayət, Fəxrəddin sözə başlayaraq, Hüsəməddini məzəmmət etdi:

– *Bir ordunun başçısı kimi səni öldürmək mənim üçün ən vacib işlərdən biridir. Lakin sənə qılınc vurmaqdan utanıram, çünki qılıncımın namussuz və həyasız bir adamın qanına batmasını özüm üçün həqarət hesab edirəm. Alçaqsan, çünki dörd mindən ibarət fars və ərəb qoşununu dalına salıb öz vətəninə qarət etməyə və öz vətəndaşlarını qırmağa gəlmisən.*

Şimali Azərbaycana talamaq və məhv etmək üçün gələn ordunun içərisində səndən başqa bir nəfər azərbaycanlı olsaydı, mən sənə alçaq deməyə cəsarət etməzdim. Alçaqsan! De görüm sən Nizaminin evində verdiyin əhd və peymanı unutdunmu?! Sən Azərbaycan xalqının rəhbərlərinə qarşı düşmən hərəkətdə bulunmamağa söz verməmişdinmi?

De görüm, Araz çayından bura qədər yandırdığın kəndlərin günahı nə idi? İndi isə cəzanı almağa hazır ol!

Hüsəməddin cavab verməyə macal tapmadı, çünki Fəxrəddin atını mahmızlayıb onun ətrafına dolaşdı. Hüsəməddin qılıncını siyirib Fəxrəddinə qarşı atını mahmızladığı zaman Fəxrəddinin kəməndi onun qılıncını qolları ilə bərabər bədəninə sarımsıdı” [9, s.315-316].

Nəticə / Conclusion

Göründüyü kimi, “Qılınc və qələm”də də “Hərb və sülh”lə oxşar cəhətlər mövcuddur. Təbii ki, Məmməd Səid Ordubadi nə “Dumanlı Təbriz”i, nə də Qılınc və qələm”i “Hərb və sülh”dən iqtibas etməmişdir. Lakin tarixi roman janrının ən mükəmməl nümunələrini yaradan L.N.Tolstoy bu janrdə möhtəşəm bir məktəb

yaratmışdır. Azərbaycanda ilk dəfə tarixi romanlar qələmə alan Məmməd Səid Ordubadi bu məktəbdən zəngin dərslər almış və əsrlər boyu nəzmə, şeiriyyətə üstünlük verən Azərbaycan ədəbiyyatına “Dumanlı Təbriz”, “Qılınc və qələm” kimi incilər bəxş etmişdir.

Ədəbiyyat / References

1. Bağirov, Ə. Tolstoy və Azərbaycan. – Bakı: 1974.
2. Əhməd, V. Rus uşaq ədəbiyyatı və Azərbaycan. – Bakı: Bilik, 1992.
3. Həbibbəyli, İ. Ədəbiyyat nəhəngi. 2012.
https://az.wikisource.org/wiki/%C6%8Fd%C9%99biyyat_n%C9%99h%C9%99ngi
4. [https://az.wikipedia.org/wiki/Dumanlı_Təbriz_\(roman\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Dumanlı_Təbriz_(roman))
5. https://az.wikipedia.org/wiki/İran_Məşrutə_inqilabı
6. <https://www.qanun.az/dumanli-tebriz-255>
7. Ordubadi, M. Füzuli. “Kommunist” qəzeti. 17 may 1925.

8. Ordubadi, M. “Əsərləri” pyeslər və romanlar (T. II). – Bakı: Azər nəşr, 1964.
9. Ordubadi, M. Qılınç və qələm (T. 1). – Bakı: Şərq-Qərb, 2005.
10. Ordubadi, M. Qanlı illər. – Bakı: Qafqaz nəşriyyat evi, 2007.
11. Süleymanov, E. Ordubadi yaradıcılığına baxış və ya çay qutusu kağızlarına yazılan roman haqqında. 2015.
<https://www.kultura.az/az/article/2908/>
12. Изречения Магомета, не вошедшие в Коран. – Баку: Савалан, 1990.

Лев Толстой из Азербайджана: Мамед Саид Ордубади

Сабина Ибрагимли

Доктор философии по филологии

Институт литературы имени Низами Гянджеви НАНА, докторант

E-mail: sabinaibrahimli001@gmail.com

Резюме. Азербайджанский народ является толерантной нацией и лелеет любовь ко всему миру. Творчество Льва Николаевича Толстого, непревзойденной фигуры русской литературы, принадлежит не только русскому народу, но и всему миру. Это потому, что мыслитель, создавая свои произведения, думал не только о русском народе, но и обо всем человечестве, формируя свои творения вокруг общечеловеческих идей и изображая человеческие характеры через призму русского народа. Таким образом, Л. Н. Толстой стал художником не только русского народа, но и всего человечества, закрепив свое место среди европейских и мировых литературных классиков, таких как Джек Лондон, Хемингуэй, Драйзер, Шекспир, Конан Дойл, Виктор Гюго, Бальзак, Александр Дюма, И. В. Гете и другие. Мамед Саид Ордубади также занимает значительное место среди исторических романистов, и влияние школы Толстого в его творчестве отчетливо заметно. Однако разница между ним и Толстым заключается в том, что Толстой писал свободно, не стесненный никакими рамками, выражая свои прогрессивные идеи и высокие цели через безудержный поток своего воображения. В отличие от него, М.С.Ордубади писал под давлением социалистической идеологии, иногда вынужденный искажать историю против своей воли или вычеркивать части своего произведения, которые он стремился создать. Его перо часто поддавалось требованиям тоталитарного режима. Можно предположить, что если бы М.С. Ордубади мог свободно и независимо выражать свои мысли и чувства, он, как и Толстой, мог бы стать одним из самых известных писателей мира. Тем не менее, несмотря на эти ограничения, Ордубади приобрел известность во многих регионах СССР, и его произведения были переведены на русский, украинский, грузинский, узбекский и другие языки, заслужив широкое признание. Несмотря на все это, если рассмотреть историко-этнографический труд автора “Qanlı Sənərlər” (“Кровавые годы”), то мы увидим, что, поскольку он был написан в 1908 году, он отражает многие исторические истины, ярко описывая резню, учиненную армянами дашнаками против нашего народа в 1905-1906 годах.

Ключевые слова: Толстой, Ордубади, роман, творчество, история, народ, родина